

Képzelt fasizmus*

A második világháborút követően az angol nyelvű szakirodalomban és politikai publicisztikában is a fasizmus kifejezés terjedt el két világháború közötti radikális, szélsőséges jobboldali mozgalmak leírására. Magyarországon a hasonló csoportosulásokra leggyakrabban a szélsőjobboldal kifejezés használatos, ugyanakkor ez a típusú besorolás sem mentes a különféle buktatóktól.¹ Paul Gottfried, a 20. századi esztétörténet amerikai szakértője 2016-os könyvében a fasizmusfogalom alakváltozásainak vizsgálatára tett kísérletet. Meglátása szerint ugyanis napjainkra a konzervatív, liberális vagy fasiszta jelzőkkel olyannyira tetszőlegesen illetnek csoportokat, hogy ezek a kifejezések elveszítették jelentésüket, a beszélő beállítódásának előzetes ismerete nélkül lehetetlen a tartalmuk meghatározása.

Gottfried szerint a második világháborút követően a fasizmus fogalma esett át a leglátványosabb jelentésmódosuláson. Ennek oka, hogy a fasizmus – főleg, ha a náciizmussal azonosítják – a többi ideológia számára az ellenség szerepét tölti be. A fasizmus eszerint megegyezne Adolf Hitlernek a zsidóság kiirtására, a szlávok leigázására és Eurázsia meghódítására irányuló törekvéseivel is, amely értelmezés számos formában visszaköszön, egyszerre osztják szaktörténészek és politikailag elkötelezett

* Paul E. GOTTFRIED: *Fascism. The Career of a Concept*. Northern Illinois University Press, DeKalb, 2016.

¹ Ennek bővebb kifejtését adja: PAKSA Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Jaffa, Budapest, 2012. 7–9.

publicisták. Ez viszont azzal a veszéllyel járhat, hogy elhomályosodik a tartalma egy valóságosan létező ideológiának. A szerző hangsúlyozza, hogy a fasizmus fogalmának pontos történelmi jelentése van, azt nem lehet másra alkalmazni. A pártos publicisztika azonban elérte azt, hogy miközben a témában komoly tudományos interpretációk állnak rendelkezésre, egyre nagyobb veszélyt jelent a politikai tartalmaknak a szaktörténetírásba való beszüremkedése. A kötet célja annak a bemutatása, hogy a fasizmus fogalma létrejötté óta milyen szerepet töltött be a nyugati közéleti polémiaokban.

Gottfried leszögezi, hogy a fasizmus identitásának mibenlétére nem lezárt kérdés. Tudományos viták folynak akörül, hogy létezett-e a fasiszta eszme mint gondolati rendszer, és abban az ellenforradalmi vagy a forradalmi jelleg volt-e a domináns. Kérdéses, hogy létezett-e olyan kitüntetett fasiszta korszak, mint ahogy Ernst Nolte német történész állítja, illetve maga a fasizmus jobb- vagy baloldali ideológiának tartható-e. A viták okát a szerző abban látja, hogy jelentős kihívást jelent a minden mozgalomra jellemző „fasiszta minimum” meghatározása, nehéz megnevezni a mindegyikük által osztott nézeteket. Megtalálhatóak voltak köztük antiszemiták és nem antiszemiták, katolikusok és katolikusellenesek, ahogy nem volt közülük mindenki a korporációs eszme híve, vagy tagja a „fasiszta internacionálénak”.²

A második világháborút követően a nem marxista értelmezések közül a totalitarizmuselmélet és Ernst Nolte elképzelései voltak dominánsnak tekinthetők. A szerzőt saját bevallása szerint leginkább Nolte nézetei befolyásolták, bár korántsem fogadja el kritikátlanul az álláspontját. A német történész elképzelése szerint a fasizmus a baloldalhoz képest egy teljes mértékben másodlagos, azt imitáló jelenség, egy lényegileg reaktív, ellenforradalmi ideológia.³ Gottfried ezzel szemben rámutat arra, hogy

² A kötet külön fejezetet szentel a pánfasiszta eszmék bemutatásának. A hasonló elképzelések eredetileg az olasz fasiszta ideológusok között voltak népszerűek, és hatást gyakoroltak egyéb, például francia szélsőjobboldali mozgalmakra is, de nem tettek szert általános elfogadottságra.

³ Ernst NOLTE: *A fasizmus korszaka*. Kairosz, Budapest, 2003. Nolte fasizmusértelmezésének változásáról és az azt övező közéleti polémiairól magyarul

sok bizonyíték szól amellett, hogy a fasiszták megjelenésükkor nagy tömegek számára az elavulttal szembeszálló mozgalomként tűntek fel.

Gottfried jóval kritikusabb a totalitarizmuselmélettel szemben, mert amellett sorakoztat fel érveket, hogy az nem csupán politikailag befolyásolt, hanem a politikai publicisztikából származó, eredendően politikai értelmezés. A szerző szerint a totalitárius paradigma eltérő hagyományokból táplálkozott, és fokozatosan kezdett szétterjedni. Az elképzelést elsőként adaptáló konzervatív publicisták még a totalitárius rendszerek materializmusára, „istentelenségére” helyezték a hangsúlyt. Az 1960-as évek során azonban a gondolat az amerikai liberálisok között a menedzserizmus kritikájaként is feltűnt, amely a totalitárius államok személytelen kormányzati gépezetét a jóléti államot kiépítő kormányzati apparátussal azonosította. Hasonló nézetek a hagyományos német konzervatívok között is megjelentek, de az ő kritikájuk középpontjában az államapparátusba bekerülő náci kádereknek a német bürokrácia hagyományaival való szakítása állt.

Habár az elképzelést a legkülönbélebb világnézetű szerzők osztották, legrészletesebb kidolgozói nem jobboldaliak, hanem a politikai spektrum balközép oldalán elhelyezkedő gondolkodók voltak, akiket sokként ért a sztálinizmus valósága. Olyan értelmiségiek tartoztak közéjük, mint Hannah Arendt, az antisztálinista szocialista George Orwell, a társadalomreformer szociológus Juan J. Linz, vagy a jóléti állam mellett síkra szálló demokrata párti politikusok, mint például Zbigniew Brzezinski. Nézeteiket Nolte gondolatmenetének fordítottjaként is felfoghatjuk; nem a jobboldal másolja baloldali ellenfelét, hanem a baloldali mozgalom az, amit el lehet ítélni „vörös fasisztaként”. Az 1984 című regényben az Orwell által megálmodott diktatúra például egyszerre mutatja a sztálinizmus és a náciizmus jegyeit. Gottfried szerint Brzezinski elmélete azt az elképzelést akarta alátámasztani, hogy Amerika ellenségei a 20. század során vál-

lásd ROMSICS Gergely: Ernst Nolte. Egy fasizmuselmélet alakulása 1963–1998. *Rubicon*, 2012/2. Különszám. 41–45.

tozatlanok, és folyamatosan veszélyt jelentenek a demokráciára.⁴ Hasonló beállításra már a második világháború alatt megjelent az igény, az amerikai közbeszédben igyekeztek egyenlőségjelet tenni a német, az olasz és a japán berendezkedés közé.

A hidegháború alatt számos baloldali elköteleződésű olasz történész jelentős erőfeszítéseket tett, hogy a Mussolini-féle berendezkedést kifejezett totalitarizmusként ábrázolja, miközben Hannah Arendt azt nem tartotta eltérőnek a szokásos latin diktatúráktól. Az elképzelés ezen túl is számos paradoxonnal rendelkezett. Az olasz fasizmus a náci vagy a bolsevik rendszerek áldozatainak töredékét követelte, maguk a náciak pedig nem vártak el olyan mértékű ideológiai konformitást a lakosságtól, mint a bolsevikok. Emellett a kommunista rendszerek két állítólagos párjuknál sokkal nagyobb vonzerőt gyakoroltak a nyugati értelmiségre. Utóbbira a magyarázatot Gottfried abban találja meg, hogy a kommunizmus osztotta az európai kultúrkör hagyományos univerzalista értékeit, a szimpatizánsok megszerzésére ezzel mintegy predesztinálva volt.

A totalitarizmuselmélet legteljesebb politológiai kidolgozása a Juan J. Linz spanyol-amerikai szociológus nevéhez fűződő tipológia.⁵ Eszerint a totalitárius rendszerek nem egyszerűen antidemokratikusak, hanem egy új, forradalmi társadalomberendezkedést testesítenek meg, míg ezzel szemben a tekintélyelvű, autoriter rendszerek egy elavult társadalomstruktúrát próbálnak konzerválni. Ez a gondolat az amerikai külpolitikai érdekek alátámasztására is felhasználhatónak bizonyult, mivel egyszerre igazolta a „totalitárius” államokkal szembeni fellépést és a hosszú távon bukásra ítélt „autoriter” államok vonatkozásában annak hiányát. Az újbaloldali mozgalmak hatására azonban a tekintélyelvűség fogalma fokozatosan a fasizmus jelentésével töltődött meg. Eszerint a nézet szerint a fasizmus minden tekintetben reakciós, a társadalmi haladás megakadályozását célul tűző

⁴ Zbigniew BRZEZINSKI–Carl J. FRIEDRICH: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1956.

⁵ Juan J. LINZ: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. In: Fred I. GREENSTEIN–Nelson W. POSBY (eds.): *Handbook of Political Science*. Addison-Wesley, Reading, Mass., 1975.

mozgalom. Ez kétségtelenül ütközik Linz álláspontjával, miszerint a fasizmus maga is rendelkezett modern elemekkel. Már az 1960-as évek végén egy olyan baloldali beállítódású történész, mint az olasz Renzo de Felice is azon kesergett, hogy elsikkadnak a fasizmus modern, forradalmi jellegzetességei. Gottfried szerint, ahogy a fasizmust és a tekintélyelvűséget közös nevezőre hozó diskurzus a közbeszéd elfogadott elemévé vált, hatást gyakorolt az amerikai Republikánus Párt körül gyülekező liberális internacionalistákra is. Az általuk vallott nézetek szerint az elavultságból fakadó legitimitáshiány az autoriter rendszerek megdöntésének szükségességét igazolja. Gottfried értelmezésében a fasizmus kifejezés számukra egy retorikai eszközként funkcionál, amellyel a nyugati politikai elittel szemben álló kormányzatok illelhetők.

Az újbalsoldali mozgalmak jellemzője, a fasizmusnak a tekintélyelvűséggel való összekapcsolása eredetileg a szociálpszichológia területéről származott. A fasizmust eszerint nem annyira politikai mozgalomként, hanem pszichopatológiaként kell értelmezni. Habár ennek a nézetnek a legbefolyásosabb képviselőit a frankfurti iskola tagjai között fedezhetjük fel, Gottfried szerint azt nem lehet kizárólag az ő munkásságukkal összekapcsolni. A németek náciizmus iránti fogékonyságának pszichologizáló magyarázata már a háború alatt is elterjedtnek számított, és nem korlátozódott az említett irányzat tagjaira. A németek gyógyíthatóságának kérdéséről értekezett például Kurt Lewin, a gestaltpszichológia megalapítója, vagy Margaret Mead, a híres antropológus is. A frankfurti iskolát ezektől az értelmezésektől az identitáspolitikai szándék különböztette meg. A Theodor Adorno által szerkesztett *The Authoritarian Personality* című antológia⁶ az iskola fasizmusértelmezésének összefoglalójaként az amerikai társadalom burkolt kritikáját tartalmazta. A fasizmust Adorno az elidegenedésből származtatta, és figyelmeztetett, hogy fejlett kapitalista országokként a világháborúban győztes nyugati hatalmakat is hasonló veszélyek fenyegetik. A fasizmus

⁶ Theodor W. ADORNO et al. (eds.): *The Authoritarian Personality. Studies in Prejudice Series*, Volume 1. Harper & Row, New York, 1950.

kialakulását a szerzők a kapitalizmus ellentmondásainak hatására megjelenő tekintélyelvű személyiségből vezették le. Ennek mérésére szolgált az Adorno által megalkotott F-skála, amelynek tudományos jellegét az amerikai pszichológiai folyóiratok még az 1980-as években is elfogadták. A skála valójában sokkal jobban tükrözte megalkotójának politikai előítéleteit. Gottfried rámutat arra, hogy Adorno például a New Deal ellenző hagyományos amerikai jobboldallal értékalapon állt szemben, az azzal való azonosulást a tekintélyelvű személyiség meglétének bizonyítékként kezelte.

Gottfried a frankfurti iskola fasizmusértelmezésének előtérbe kerülését az NSZK-ban zajló náciitalanítási hullámhoz és az amerikai polgárjogi küzdelmekhez köti. Mivel a kritikai elmélet hívei egyenlőségjelet tettek a fasizmus, a tekintélyelvűség, az agresszió és az idegenellenesség közé, nézeteik felhasználhatóak voltak a kisebbségi csoportok érdekképviselete során. Az elmélet azt ígérte, hogy az előítéletek felszámolásával nemcsak a hasonló eszmék visszatérését lehet megakadályozni, hanem az amerikai társadalmat megosztó etnikai feszültségek is megszüntethetők. Gottfried szerint ugyanakkor szó sincs arról, hogy ezeket a nézeteiket valaki kívülről a többségre oktrojálta volna, azok könnyen beilleszthetők voltak az Egyesült Államokat egy önmagát folyamatosan tökéletesítő társadalomként felfogó progresszív hagyományba. A frankfurti iskola nézeteinek németországi elterjedését az is elősegítette, hogy az amerikai megszálló szervek aktívan promotálták azokat. Ennek legekleatásabb példája a múlttal való szembenézés elgondolása, amit a szerző alapvetően ehhez a szociológiai irányzathoz köt. Gottfried szerint a frankfurti iskola egy sajátos pedagógiai szemléletet tett magáévá, amely sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett állításai erkölcsnemesítő voltára, mint a tényszerűsége. A szerző Jürgen Habermasnak a német történeiszvitát kiobbantó Ernst Nolte elleni támadását is erre a szerepfelfogásra vezeti vissza.⁷

⁷ A német múltfeldolgozás kérdésköréről magyarul Romsics Gergely közölt tanulmányt. ROMSICS Gergely: A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka. A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban. *Rubicon*, 2012/2. Különszám. 4-17.

A morális alapú szemlélet előtérbe kerülését segítette, hogy az 1960-as évektől a holokausz tudatosodása a közgondolkodásban a fasizmus, a rasszizmus és az antiszemitizmus egymással való azonosításának irányába hatott. Mindez annak ellenére történhetett meg, hogy az olasz mozgalom az 1938-as antiszemita fordulat előtt számos zsidó származású politikust tudhatott a soraiban. Ez nem volt kivételes jelenség, a spanyol falangista ideológusoktól is távol állt a fajelmélet hangoztatása, Mussolini pedig támogatói között tudhatta a cionista Betár mozgalmat is. Gottfried szerint az antiszemitizmus kérdésének előtérbe kerülése a második generációs kritikai értelmiségiek körében volt megfigyelhető, az első generációs, sok esetben zsidó származású alapítók nem kezelték azt kiemelt problémaként. A frankfurti iskola prominens tagja, a náci hatalomátvétel elől az Egyesült Államokba menekülő Herbert Marcuse például nem tudta belátni, hogy a kollégái miért foglalkoznak annyit az antiszemitizmus kutatásával, amikor szerinte a fő ellenséget a kapitalista Amerika és a marxizmust eltorzító Szovjetunió jelenti.

A fasizmus átideologizált értelmezése és annak a mindenkori politikai ellenféllel való azonosítása nem csak a politikai paletta bal felén jelent meg. Gottfried meggyőzően érvel amellett, hogy számos jobboldali gondolkodó fedezte fel a fasizmusban a mindenkori baloldal új megjelenési formáját. Hasonló elképzelések eredetileg ókonzervatív körökben voltak elterjedtek. Az amerikai konzervatívok között egykor befolyásos, és Gottfried által személyesen is ismert osztrák politológus, Erik von Kuehnelt-Leddihn a baloldalt, mint a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolására törő ideológiát, egy Robespierre-től Hitleren keresztül Marcuse-ig nyúló mozgalomként írta le. Ez távolról sem volt elszigetelt elképzelés, hasonló nézeteket hangoztatott saját demokrácia-kritikájában Bertrand de Jouvenel, a neoliberais Mont Pèlerin Társaság alapítói közé tartozó francia közgazdász-filozófus is. Az az elgondolás, hogy a tömeguralom elkerülhetetlenül zsarnoksághoz vezet, Jouvenel számára lehetővé tette, hogy Hitlert is született demokrataként mutassa be. Gottfried mindenesetre megjegyzi, hogy ezek a gondolkodók nincsenek otthon saját korukban, ez magyarázza viszonylagos ismeretlenségüket is.

Az első világháború alatt hatalmon lévő uralkodó osztály tagjai azonban fogékonyságot mutathattak a hasonló elképzelések iránt. Az ő szemszögükből a szociáldemokraták, a bolsevikok és a fasiszták egyaránt baloldalinak tűnhettek. Bizonyos fenntartásokkal a szerző a konzervatív forradalmár Carl Schmitt diktatúraelméletét – miszerint a diktatúra lenne a legtökéletesebb demokrácia – szintén ebbe a hagyományba sorolja.

Napjainkban sokkal nagyobb hatással rendelkezik az eredetileg a New Deal libertárius kritikusi által kialakított tradíció, amely a Mussolini és Roosevelttel politikája közti párhuzamok felmutatásával érvelt a fasizmus baloldali volta mellett. Ezt elősegítette, hogy a New Deal támogatói között valóban nem voltak ritkák az olasz diktátort méltató megnyilatkozások. A Roosevelttel szemben álló amerikai izolacionista újságíró, John T. Flynn a jóléti állam korai kritikusaként az olasz berendezkedést éppen mérsékelt jellege miatt tekintette veszedelmesnek. Flynn attól tartott, hogy az „államkapitalizmus” észrevétlenül a polgárok feje fölé nőhet, és felszámolhatja a szabadságot. Később Friedrich Hayek a neoliberalizmus paradigmatisztikus művévé váló *Út a szolgasághoz* című 1944-ben megjelent kötetében hasonló érvekkel támadta a gazdasági tervezést magukévá tevő politikai rendszereket.⁸

Mindenesetre az amerikai jobboldalon ez a beállítást csak napjainkra nyert szélesebb körű elfogadottságot. Ennek okát Gottfried a libertáriusok jobbra tolódásában, illetve a fasizmus-kártya hatásosságának felismerésében látja. Ennek egyik jellemző példája az amerikai újságírónak, Jonah Goldbergnek a bestsellerlistákra kerülő *Liberal Fascism* című 2007-es kötete,⁹ amelyet Gottfried a témáról valaha írt legrosszabb könyvként aposztrofál. A kötet éppen ezért nagymértékben hozzájárult saját monográfiájának megszületéséhez is. A szerző Goldberg eljárásában azt kritizálja, hogy az tendenciózusan a fasizmus rubrikába

⁸ Friedrich A. HAYEK: *Út a szolgasághoz*. Ford. MEZEI György Iván. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

⁹ A kötet magyarul is megjelent. JONAH GOLDBERG: *Liberalfasizmus: a baloldal rejtett története napjainkig*. Ford. BERÉNYI Gábor. XX. Század Intézet, Budapest, 2012.

igyekszik belegyömöszölni baloldali ellenfeleinek olyan elképzeléseit is, amelyek Amerikában néhány éve még kétpárti konszenzust élveztek. Az olvasó mindezek alapján arra a következtetésre juthat, hogy a fasizmus kifejezés egyre inkább a politikai rossz szinonimájává kezd válni, maga a szerző is úgy látja, hogy ez a jelenség mára már járványszerűvé vált.

Az előbb említett két példához hasonló gondolati sémába illeszkedő, ám levéltári kutatásokon alapuló értelmezést adott A. James Gregor amerikai történész-politológus.¹⁰ Ő a fasizmust a marxizmus egyik variánsaként kezelte, amely átvette annak kollektivizmusát, ám azt nacionalista elemekkel egészítette ki. Gregor a harmadik világbeli nemzeti felszabadító mozgalmak által kialakított diktatúrákat tekintette a fasizmus továbbélítőinek, mert ott véleménye szerint a fasiszta eszmék a marxizmusnál jobban adoptálhatóak voltak. Ez megnyilvánult a jóléti intézkedésekben és a nemzeti jelszavakat hangoztató, antiegalitárius kollektivizmus propagálásában.

Gottfried mindezekkel szemben hangsúlyozza a fasizmus baloldali mozgalomként való beállításának nehézségeit. Meglátása szerint a szolidaritás hangoztatása legfeljebb az amerikai libertáriusok előtt tűnhet radikális álláspontnak, önmagában aligha helyez bárkit is Mussolinival egy platformra. Rámutat arra, hogy a két világháború között a teljes európai jobboldal kollektivista és organicista jelszavakat hangoztatott. A harmadik világbeli diktatúrákkal szemben az igazi fasiszta mozgalmak ellenforradalmi célokat követtek, és bár nemritkán együttműködtek a hagyományos jobboldallal, ez nem azt jelenti, hogy az angol torykkal lehetne párhuzamba állítani őket. A fasiszták egy olyan korban léptek a színre, amely egyre inkább eltávolodott a korábban a konzervativizmussal azonosított értékektől. Ezek a mozgalmak a forradalmi baloldal nyújtotta kihívásra kíséreltek meg választ adni, valójában ellenfeleiket utánozva egy új, forradalmi jobboldalt képviseltek. Nem vitapartnerekként léptek fel, hanem

¹⁰ A. James GREGOR: *Italian Fascism and Developmental Dictatorship*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1979.

egy életre-halálra menő küzdelem részeseként a Carl Schmitt-i értelemben vett politikait testesítették meg.¹¹

Gottfried ebből származtatja az angol szakirodalomban „fasizmus” néven emlegetett jelenség szituatív jellegét. A jobboldali forradalmárok a helyi körülmények függvényében rendkívül dif-fúz elképzeléseket fogalmaztak meg, az európai „fasiszta internacionálé” 1934-es megalakításának kísérlete is azért végződött kudarccal, mert a résztvevők nem tudtak megegyezni abban, hogy pontosan miben is kellene hinniük. Az internacionalista elképzeléseket az olasz fasiszták körében egy szűkebb értelmiségi csoport képviselte, a vezető politikusok cinikusan viszonyultak a hasonló kezdeményezésekhez. A mozgalom éppen szituatív jellege miatt nem rendelkezett a teoretikus alapokon álló leniniz-mushoz hasonló univerzális eszmei alapokkal. A kötet alapján az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy sokkal inkább a liberalizmussal és marxizmussal azonosítható közös ellenségekép volt az, ami összetartotta ezeket a csoportosulásokat.¹² A szerző bemutatja, hogy a pánfasiszta eszmék képviselői, például az olasz *Antieuropa* című lap köréhez tartozó értelmiségiek még a Coudenhove-Kalergi-féle páneurópai elképzelésekkel is szimpatizáltak, mivel azok marxizmusellenes felhangokkal rendelkeztek.

Gottfried a fasiszta identitás ellenségekhez kötöttségét a francia fasiszta irodalmár, Drieu la Rochelle 1939-es, önéletrajzi ihletésű *Gilles* című regényének segítségével ábrázolja. A történet főhőse fasiszta internacionalista, aki a hivatalos Franciaország

¹¹ Carl Schmitt, a Gottfriedra kétségtelenül nagy hatást gyakorló német jogász 1927-es esszéjében a politikai fogalmát a barát-ellenség megkülönböztetés jelenlétével magyarázta. Schmitt liberalizmuskritikaként felfogható elmélete szerint az érdekek függvényében ez olyan mértékűvé válhat, hogy a vita helyett a felek az ellenség megsemmisítését tekintik céljuknak. Schmitt írásaiból megjelent magyar válogatás. CARL SCHMITT: *A politikai fogalma: válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Osiris, Budapest, 2002.

¹² Ormos Mária szintén az ellenségekép jelentőségét hangsúlyozta és az ideológiai hasonlóságot a társadalmi forradalom megakadályozásának igényéből vezette le. Az olasz és a német mozgalom egészen az etióp kalandig szemben állt egymással, ám ekkor a németek a Nemzetek Szövetségével szemben az olaszok oldalára álltak. ORMOS Mária-INCZE Miklós: *A fasiszta ideológiák alapjairól. Századok*, 1981/6. 1136–1191., 1187–1188.; ORMOS Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág, Budapest, 2009. 129–130.

antikatolicizmusa miatt katolikus, de valójában nem keresztény. Eltávolodik az általa avítnak tartott francia nacionalizmustól, és a pánfasiszta eszmék hívéül szegődik, de ténylegesen a modernitással áll szemben, a plutokratákat, az amerikaiakat, a marxistákat és a zsidókat tekinti ellenségnek. Hasonló jelenségre mutat rá a páneurópai eszmék második világháborút követő reneszánsza a nyugat-európai neofasiszták körében, ami leginkább a harmadik világból érkező bevándorlással szembeni averzióval magyarázható. A hidegháborús légkörben, a nyugati jóléti államok kiépülésének idején a parlamenti politizálás kereteit elfogadó neofasisztákat nem az antikomunizmus vagy a jóléti ígéretek hangoztatása különböztette meg a jobbközép pártoktól, hanem pusztán a bevándorlásellenesség. A nációkkal való kapcsolat kompromittáló hatásán túl ez magyarázta a sikertelenségüket is. A fasiszmus egyszerűen elavult.

Gottfried a fasiszmus legjobban felhasználható értelmezési keretét Karl Mannheim eredetileg 1929-es *Ideologie und Utopie* című művében említett konzervatív-romantikus ellenutópia fogalmában találja meg.¹³ Ezzel látszatra közel kerül olyan általa bírált marxista filozófusokhoz, mint Lukács György vagy Herbert Marcuse, akik a fasiszmus ellenforradalmi, felvilágosodásellenes tradícióhoz való kapcsolódását hangsúlyozzák.¹⁴ Meg kell említenünk, hogy ez a beállítás nem korlátozható csupán a marxista vagy marxizáló értelmezésekre. A francia forradalomig visszavezethető ellenforradalmi örökséget hangsúlyozta például Zeev Sternhell, az olasz és francia fasiszta ideológia neves kutatója is, aki ennek ellenére a fasiszmust A. James Gregorhoz hasonlóan a marxizmus nacionalista „revíziójaként” értelmezte. A náci ideológia kutatása terén úttörő munkát végző George L. Mosse eredetileg 1964-ben megjelent kötetében szintén kiemelten kezelte a német romantikának a völkisch gondolatra gyakorolt hatását, ám ez nem akadályozta meg abban, hogy a nemzetiszor-

¹³ MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996.

¹⁴ Ebben a témában Lukács eredetileg 1954-ben német nyelven publikált műve: LUKÁCS György: *Az ész trónfosztása*. Magvető, Budapest, 1978. Gottfried kritikája szerint Lukács a teljes 19. századi német romantikus filozófiát protonáciként festi le.

cializmust a jakobinusokkal állítsa párhuzamba.¹⁵ Gottfried az ellenforradalmi éthoszt mindenesetre nem átöröklöttnek tartja. Értelmezésében fasiszták szellemi elődeiként beállított 19. századi konzervatívok egy meglévő társadalmi rendszert védelmeztek, a fasiszták ezzel szemben egy olyan helyzetre reagáltak, amely már a polgári társadalom kialakulása után következett be.

A szélsőbaloldal a polgári átalakuláson már átesett társadalom ellen intézett kihívást. Az ellene fellépő erő szükségszerűen jobboldali volt, osztozott a régi jobboldallal az egalitarizmusellenességen, ám ez nem a rendiség amúgy sem kivitelezhető visszaállítását jelentette. Az általuk megálmodott rendre a sokszínű társadalmi bázis következményeként az improvizáltság volt a jellemző. A partikularitást védelmezték a már meggyengült hagyományos társadalmi intézmények korában. A korporatív struktúrák iránti érdeklődésük arra volt visszavezethető, hogy meg kívánták akadályozni a még fennálló partikuláris és hierarchikus elrendezések felbomlását. A társadalomnak nyújtott ajánlatuk egy kitalált, de archaikusnak tűnő hierarchia képében jelent meg. A 19. századi konzervatív kapitalizmuskritika iránti vonzalmuk is ebből a helyzetből származott. Figyelembe véve a mozgalmak vezetőinek hátterét, kétséges, hogy bármelyikük is elégedett lett volna egy ténylegesen konzervatív társadalommal. Annál is inkább, mivel az általuk képviselt nacionalizmus száz évvel korábban még baloldali gondolatnak számított. Az olasz fasiszták például nem a Joseph de Maistre-hez hasonló ellenforradalmárok, hanem Garibaldi és Mazzini kultuszát ápták.¹⁶

Gottfried értelmzésében a fasiszták a liberalizmust a forradalmi szocialistákkal összekötő meliorizmus (javíthatóság) eszméjé-

¹⁵ Zeev STERNHELL: *The Anti-Enlightenment Tradition*. Yale University Press, New Haven, CT, 2010; Uó: *Neither Right nor Left. Fascist Ideology in France*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1986. 1–31.; George L. MOSSE: *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*. Shocken Books, New York, 1981. 17–30.; Uó: *Fascism and the French Revolution. Journal of Contemporary History*, 1989/1. 5–26.

¹⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy Ormos Mária és Incze Miklós ezt az olasz nacionalizmus hagyományosan baloldali jellegéből származtatta, Olaszországban a németországihoz hasonló konzervatív előképek ugyanis nem voltak megtalálhatóak. ORMOS–INCZE: I. m. 1179–1180.

vel szemben kíséreltek meg alternatívát nyújtani. A fajok küzdelmének meghirdetése volt erre az egyik, ám korántsem egyetlen lehetőség. A kötelességen és szolidaritáson alapuló kollektívizmus szintén alternatívaként szolgálhatott. Mussolini udvari filozófusa, Giovanni Gentile számára a fasiszmus a marxizmussal szemben felmerülő etikai problémák feloldásának eszközeként szolgált. Ő a nemzetre egyfajta spirituális entitásként tekintett, amely lehetővé tette, hogy az állam egy külső erő helyett belsőleg, internalizálva létezzen. A harmadik lehetőség a társadalmilag káros erők visszaszorítása volt a múlt szelektív visszafoglalásán keresztül. Az utóbbival minden ilyen mozgalom élt, ám eltérő mértékben. A középkorkultusz ebben a kontextusban válik érthetővé. Ezek a mozgalmak a dekadencia és az újjászületés fogalmai köré csoportosították mondanivalójukat, a korporatív elképzelések, vagy Gentile filozófiája mind a múlt újrafogalmazását és politikai célok érdekében való felhasználását célozták.

Gottfried gondolatmenetét leginkább abban érheti kritika, hogy talán túlságosan is készpénznek veszi az olasz fasiszták által hangoztatott jelszavak antimodern elemeit. Éppen ezért igyekszik éles választóvonalat húzni az olasz és a német mozgalom közé, megtagadva a fasiszmus fogalmának használatát a német nemzetiszocialistáktól. Ezt nem azért teszi, mert csak az önnevezések használatát tartaná elfogadhatónak, vagy tagadná a fasiszmus mint általános jelenség létét. A fő ok, hogy a náciizmus modernizációs elemeit sokkal kiterjedtebbnek és radikálisabbnak látja a dél-európai mozgalmak tevékenységénél. Ezzel viszonylag közel kerül az általa korábban bírált Juan J. Linz, vagy akár Hannah Arendt értelmezéséhez, amely a forradalmi totalitarizmussal szemben a tekintélyelvű rendszer fogalmát használta a hasonló diktatúrákra. Gottfried mintha a kettő között jelölné ki a fasiszmus helyét. Ezt az érzetet kelti bennünk az, hogy az olasz vagy spanyol fasiszták latin és katolikus jellegét hangsúlyozza, kiemelve, hogy ez megnehezítette számukra a behatolást más kulturális tradíciókkal bíró országokba. Szemmel láthatóan a latin és katolikus karakter Gottfried számára implicite az elmaradottság szinonimája, amelyre magyarázatul szolgálhat a szerző amerikai háttére is. Gottfried többek között Magyarországot

és Romániát is ebbe a milióbe sorolja be. A magyar viszonyokat Gottfried Thomas L. Sakmyster 1994-es kötete alapján ismeri,¹⁷ a magyar politikusok közül pedig Gömbös Gyulát tekinti fasisztának, hangsúlyozva, hogy az ország berendezkedése alapvetően konzervatív maradt. A nyilasok jelentőségét elhanyagolhatónak tartja és kiemeli, hogy csak német segítséggel tudtak hatalomra kerülni.

A szerző meglátása szerint a fasizmus a nácizmusnál több hierarchikus, a tradicionális társadalomhoz kötődő elemet örökölt meg, függetlenül ezeknek a rendszereknek a retorikájától. Elismeri ugyan, hogy hasonló antimodern megnyilatkozások a náci ideológiának is részesei voltak, de azok nem fedték a náci kormányzat valós tevékenységét.¹⁸ Gottfried érveivel szemben felvethetjük, hogy ez az eltérés a gazdaságok közötti különbségekkel is magyarázható. A korabeli Németország Európa vezető hatalmaként lényegesen komolyabb erőforrások felett diszponált, mint amilyenek felett például a portugál Estado Novo vezetői rendelkeztek. Ezzel kapcsolatban felhívhatjuk a figyelmet az európai államfejlődés és a társadalmi hatalom kérdéskörével foglalkozó brit szociológus, Michael Mann elméletére, aki a szerzőhöz hasonlóan szintén különbséget tesz a német és a latin kultúrkör mozgalmai között, ám mindkettőt egy államközpontú modernizáció képviselőjének látja. A fő különbséget szerinte az jelentette, hogy míg az olasz fasisztákat másoló rezsimiek alapvetően az államra fókuszáló, etatista jelszavakat hangoztattak, addig Közép-Európában az etnikai konfliktusok nyomán a német völkisch gondolat és a népet a középpontba állító politikai nyelv terjedt el.¹⁹ Bai Gao, a távol-keleti társadalmak modernizációját kutató amerikai szociológus, az Európától kulturálisan távol eső és rendkívül tradicionalista Japánban is ki tudta mutatni, hogy a

¹⁷ Thomas L. SAKMYSTER: *Admirális fehér lovon: Horthy Miklós, 1918–1944*. Ford. ROMSICS Gergely. Helikon, Budapest, 2001.

¹⁸ Magyar nyelven Tomka Béla közölt a nemzetközi szakirodalom ismertetésén alapuló összefoglalót a nemzetiszocializmus és a modernizáció kapcsolatáról. TOMKA Béla: *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. JATEPress, Szeged, 1999. 89–100.

¹⁹ Michael MANN: *Fascists*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 9., 54–55., 68–70.

helyi forradalmi jobboldalnak a marxista és a német közgazdasági irodalom hatása alatt álló képviselői kidolgozott modernizációs elképzelésekkel rendelkeztek, amelyek háttérében Japán nagyhatalmi konfliktusokra való felkészítésének igénye húzódott meg.²⁰ Az olasz és portugál kormányzatok tevékenységével kapcsolatos újabb kutatási eredmények szintén cáfolni látszanak azt a beállítást, hogy a hatalomra jutó olasz típusú rendszerek mintegy elbliccelték volna a modernizációs ígéreteik végrehajtását. Tiago Saravia meggyőzően mutatja ki, hogy például az olasz és portugál agronómusok német társaikkal teljesen megegyező módon tudták a gyakorlatban is egyesíteni a mezőgazdasági modernizációt és a szélsőjobboldali ideológiát.²¹ Jeffrey Herf már az 1980-as években is a modernizációs elképzelések és az antimodern retorika egymást kiegészítő voltára hívta fel a figyelmet.²²

Paul Gottfried könyve a fasizmusfogalom politikai-ideológiai célú használatának történetét bemutatva hiánypótló műnek tekinthető, ugyanakkor a szerző a fasizmus fogalmának saját meghatározásakor szintén beleütközött azokba a nehézségekbe, amelyekkel a fasizmuselméletek általában küzdenek: az egyértelműen azonosítható közös pontok hiányába, a modernizáció és a fasizmus ambivalens viszonyának kérdéskörébe. Mindezekkel együtt egy nagy erudícióval megírt érdekfeszítő munkáról van szó, amely bátran ajánlható a szélsőjobboldallal kapcsolatos elméletek iránt érdeklődő olvasók számára.

Lajkó Ádám

²⁰ Bai GAO: *Economic ideology and Japanese industrial policy. Developmentalism from 1931 to 1965*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 18–120.

²¹ Tiago SARAVIA: *Fascist Pigs. Technoscientific Organisms and the History of Fascism*. MIT Press, Cambridge, Mass., 2016.

²² Jeffrey HERF: *Reactionary modernism*. Cambridge University Press, Cambridge, 1984.